

ДОІСТОРИЧНІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (МІДНИЙ І БРОНЗОВИЙ ВІКИ).

В мідному віці, в VI - IV тисячоліттях до Христа було закладено підвалини архітектурної справи, які, без перебільшення, на тисячоліття визначили характер будівництва в лісостеповій частині України.

Носії Трипільської культури будувати значні за розмірами і складні за конструкцією будівлі, в тому числі - двоповерхові, а також зводили різноманітні оборонні споруди. Спеціальних знань вимагало прив'язування до місцевості та планування складної забудови трипільських поселень - гігантів. Масштаби будівництва в Трипіллі вказують на зародження монументальної архітектури. Появу монументальної архітектури вчені схильні розглядати, як одну з ознак цивілізації. Населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми домобудування, які дозволяли створювати надійні та зручні для проживання та ведення господарства житлово - господарчі комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Було вироблено раціональні системи планування поселень різних типів, які перетворилися на традиційні. Високим досягненням було створення величезних поселень - протоміст.

На ранньому етапі (друга половина VI – перша половина V тис. до Христа) трипільські поселення були невеликими - так, поселення Бернашівка налічувало 7 будівель. Поселення було розташоване на підвищенні першої надзаплавної тераси. На поселенні Олександрівка 14 різних за розмірами жител розташовувалися у вигляді вулиці в два ряди вздовж берега струмка (рис. 1. 12). На всіх етапах Трипільля існували сезонні селища, більшість з яких була пов'язана з мисливством або рибальством (поселення в районі Гарду на Південному Бузі, Григорівки (Ігнатенкова гора) на Дніпрі та ін.), які склалися з тимчасових легких наземних або напівземлянкових жител, навколо яких знайдено багато господарських ям. Для середнього періоду (друга половина V - перша половина IV тис.) характерні як малі, так і великі поселення, що налічували вже сотні будівель. Зберігався традиційний план забудови по колу, яке набуває виду витягнутого еліпсу, кількість таких планувальних структур могла досягати трьох - чотирьох, як у Володимирівці. Саме в середньому Трипільлі з'являються величезні поселення - протоміста площею 100 - 300 га: Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка та інші - переважно в східному ареалі поширення культури. В їх плануванні з'являються вулиці та квартальна забудова, помітні на аерофотознімках.

Поступово зростають розміри та змінюється традиція планування невеликих поселень. Так, у Подністров'ї на етапі V - II відомі селища з 100 - 120 будівель, поділені на чотири квартали з забудовою в центрі - Конівка (рис. 1. 25) виділяються центральні будівлі на поселеннях, в точці поєднання цих кварталів. У Конівці таку будову розкопано, вона виявилася святилищем. Помітною стає тенденція до виділення садиб з двох - трьох споруд (поселення Шкарівка на Росі). В пізньому періоді Трипільської культури (друга половина четвертого – початок третього тис. до Христа) зберігається традиція розташування поселень в різноманітних ландшафтно - топографічних умовах, залежно від їх призначення. Поселення цього часу будували у важкодоступних місцях - на мисах плато, порізаних ярами, пагорбах, в заплаві річок та на схилах балок. Як і раніше, існували стаціонарні поселення з "площадками". На Черкащині до кінця періоду відомі поодинокі поселення - гіганти. Однак більшість поселень невелика за розмірами і налічувала від 5 до 30 - 40 споруд. На найпізніших етапах Трипільля з'являються (у Молдові, Подністров'ї, на Поділлі) поселення, розташовані на високих мисах та останцях, укріплені ровами та валами (Бринзени - Циганка, Жванець - Щовб, Паволоч, . Поливанив Яр - III та інші). Поселення в Жванці було укріплене ровом та валом, обкладеним камінням. Поселення Костешти - IV в Молдові захищала потрійна лінія укріплень з ровів та валів. Ширина валів, які збереглися на висоту до 1. 6 м складає 6 метрів. Ширина ровів у верхній частині досягала 5 м, а глибина - 2. 4м. Тобто навіть

сьогодні віддаль до вершини валу з дна рову сягає 4м, а в давнину вона мала бути більшою. По гребеню валу, напевне, йшов палисад - отож фортеця виглядала цілком солідно. Такі городища прикривали цілі річкові долини, слугували притулком для жителів навколишніх селищ в разі небезпеки. Слід згадати пізньотрипільське поселення біля с.Казаровичі на Дніпрі, де розкопано кільцеві рови діаметром близько 70 м . Укріплення захищали лише центральну частину селища. За часів пізнього Трипілля подібні укріплення відомі на території Польщі, Словаччині різних археологічних культурах. Пізній період - час поступового зникнення рис, типових для Трипілля - як під впливами сусідніх культур та внаслідок загального економічного занепаду. На всій території поширення Трипільської культури наземні одно - і двоповерхові житла поступово замінюються напівземлянками та наземними житлами, які зводили з дерева, не використовуючи глину для обмазування перекриттів.

Про зовнішній вигляд давніх будівель, крім даних археологічних досліджень, свідчать зроблені трипільськими гончарами моделі жител.Всього нині відомо близько ста таких моделей та їх фрагментів. Одна з них, знайдена в Розсохуватці, зображає саме двоповерхову споруду . Досить реалістично передано конструкцію стін - вертикальні стовпи, між ними гладенькі стіни. Лише модель з Коломийщини - II має вертикальні риски на всій поверхні стіні замість стовпів . Можливо, це передано вертикально вкопані конструкції з дерева, що утворювали суцільну стіну. Уламки моделей з Коломийщини - II та Гребенів показують чотирихилий дах з округлим отвором . А от модель з Ворошилівки має двохилу покрівлю . Вікна на всіх моделях однакові - круглі. Їх зроблено в стіні, протилежній до входу. Завжди направо від входу - піч, якщо вона є, звичайно . Навпроти, вздовж стіни - довга лава з розставленим на ній посудом . Докладно передано розпис стін ззовні та зсередини, орнамент навколо вікон та дверей і навіть розмальовану підлогу . Саме так реконструюють археологи за даними розкопок трипільські житла та їх інтер'єр.

Більшість археологів нині вважає, що для Трипілля з самого початку найбільш поширеними є каркасно - стовпові конструкції, з дерев'яними стінами та перекриттями, обмазаними глиною. В глину домішували полову, іноді листя. Несучі стовпові конструкції виготовляли, як правило, з твердих порід дерева, заглиблюючи в землю, щоб зафіксувати у вертикальному положенні. Стіни робили плетеними з гілок або з колотого дерева і обмазували глиною. Вертикальні стовпи, як це помітно на моделях жител, розділяли стіни на окремі частини, виступаючи, як напівколонни. Стіни фарбувалися і розписувалися, як це видно на моделі, що походить з Володимирівки. Перекриття робили дерев'яними , в залежності від ширини будівлі - з плах або кругляку. При необхідності перекриття підпирали додатковими стовпами. Відомі знахідки відбитків на глиняній обмазці сволюку - поздовжнього елементу дерев'яної конструкції перекриття. Дерево вкладалося поперек довгої осі будівлі, стандартна ширина якої складала 4 - 5 м, проте відомі приміщення шириною 9 - 10 м. Розміри будівель прямокутної форми від малих - 4х6, 4х9 м до величезних - 10х15, 9х21м, 7х33 м тощо. Як видно, розміри споруд зростали в основному в довжину, оскільки ширина була обмежена довжиною дерева, вживаного на перекриття. Хоча приміщення шириною 8 - 10 м теж трапляються починаючи з раннього етапу Трипілля.

Вже з раннього етапу трипільцям були відомі не тільки одноповерхові споруди з горищем, але й двоповерхові , також з горищем. Перекриття обмазувалися глиною, як правило з домішкою полови, що створювало рівну поверхню, глиняну долівку (робили її і на земляній підлозі, що є характерною рисою трипільської архітектури Подністров'я та Поділля). Долівку неодноразово ремонтували, наносячи тонкий шар глиняного розчину, потім - фарбували вохрою(вогонь, ясна річ, під час ремонту не застосовували - хіба для освітлення).

Інтер'єр жилого приміщення включав піч або відкрите вогнище (топили по - чорному, дим виходив у отвір, вирізаний в стелі), різноманітні лави з глини, вимостки, вмонтовані у глиняні корита кам'яні зернотерки. Вікна робили круглими, виходячи з зображень на моделях, навколо них тех наносився певний геометричний орнамент (модель з Сушівки).

Поріг робили з глини, вхід було обведено складним геометричним орнаментом, який оберігав приміщення від проникнення ворожих сил.

Якщо будівля була двоповерховою, жили на другому поверсі, де була піч, а перший використовували для господарчих цілей - зберігання припасів, утримання худоби, тощо. Так утворювалися своєрідні житлово - господарчі комплекси, які виникають вже на ранньому періоді Трипілля. Крім житлово - господарчих комплексів з розкопок відомі виробничі комплекси - гончарні майстерні (Веселий Кут, Миропілля), кремнеобробні комплекси (Поливанів Яр), що розміщувалися поруч з житлами, або входили до них, як окремі приміщення.

Трипільські будівничі винайшли також новий тип укріплень для поселень - гігантів, поєднуючи у єдине ціле двоповерхові житлово - господарчі комплекси. Будівлі розміщувалися паралельно одна одній (по довгій вісі) на відстані 1 - 1,5 м, з'єднувалися переходами на рівні другого поверху. Рештки таких укріплень досліджено в Майданецькому на Черкащині.

В загальних рисах трипільська архітектура споріднена з архітектурою давніх землеробів Південно - Східної Європи (каркасно - стовпові конструкції, використання глини), носіями культур фракійського енеоліту, Лендель, Тисаполгар, Вінча та ін. Помічено вплив трипільської архітектури на домобудування сусідніх племен - наприклад, носіїв культури лійчастого посуду (у Грудку - Надбужному знайдено рештки згорілих жител, подібних до трипільських). На решті території України в VI - IV тис. до н. е. в архітектурі зберігалися риси неолітичної доби - легкої конструкції наземні або напівземлянкові житла, землянки відомі за розкопками поселень Дніпро - Донецької, Середньостогівської та ряду інших культур. В другій половині IV тис. до н. е. в зв'язку з перебудовою економічної системи Трипілля поступово втрачає ряд своїх яскравих етнографічних рис, в тому числі і в житлобудуванні, плануванні та типах поселень.

Бронзовий вік в лісовій та лісостеповій смугах України охоплює третє та друге тисячоліття до н. е. Виділяють ранній та пізній періоди в бронзовому віці. В ранній період бронзового віку тут існували культури шнурової кераміки, частково - багатопружкової кераміки. На півдні України в цей час існували так звані степові, курганні культури - ямна, катакомбна, кемі - обінська. В пізній період - культури багатопружкової (багатоваликової) кераміки, східнотшинецька, зрубна, білогрудівська, а на південній межі - сабатинівська, а пізніше - білозерська.

Ландшафтно - топографічні умови розміщення поселень бронзового віку надзвичайно різноманітні. Вони залежали від умов існування населення, його занять, політичної ситуації. С. С. Березанська відзначає, що в той час топографічні умови змінювалися тричі. За доби ранньої бронзи для поселень обирали добре захищені місця - ділянки на плато, оточені ярами, високі місця в заплавах річок. Таке розміщення пов'язують з високим рівнем ґрунтових вод у цей час, а також розвитком землеробства на плато. Частина селищ знайдена і у заплавах річок. Можливо, вони мали сезонний характер. Пізніше поселення розташовували ближче до води, у заплавах річок. Вважають, що клімат в середньому періоді бронзового віку став більш теплим та посушливим. Тоді стали більш доступними ресурси річкових долин - пасовища, мисливські угіддя тощо.

Площа більшості поселень бронзового віку в Україні від 0,1 - 0,7 га в ранньому до 2 - 4 га в пізньому періодах. Поселення культур шнурової кераміки склалися з 2 - 4 жител. Найбільше з відомих поселення Городок налічувало 10 жител. В середньому періоді число жител на поселеннях зростає до 10 - 20. Поселення Комарів налічувало 20 жител, Пустинка - 12, Зазим'я - 10. За доби пізньої бронзи число жител зростає до 25 - 40. На Андрусівському поселенні зафіксовано до 30 жител, в Собківці - 40. Планування поселень переважно вуличне, житла розміщені в один - два ряди в разі, коли селище знаходилося біля води, на березі річки або озера. Простежено розташування груп з жител та господарських будівель. На поселенні Пустинка С. С. Березанська виділила дві групи жител, між якими стояла культова споруда. Навколо окремих жител групувалися господарчі споруди.

В бронзовому віці архітектурна справа порівняно з попереднім часом значно змінилася. Із зникненням Трипільської культури у лісостеповій смузі було втрачено традицію монументального будівництва, зведення величезних поселень - протоміст.. В кінці бронзового віку у розміри поселень та число жител на них зростають.

Споруджуються штучні укріплення, які склалися з системи ровів та насипних валів. На Півдні для спорудження укріплень використовується камінь. Тут відомі також справжні фортеці, які контролювали стратегічні пункти на берегах річок.

Домінують невеликі, з 10 – 20 будівель селища з відносно примітивними напівземлянковими або землянковими житлами на одну сім'ю. Під одним дахом часто буди і житлові, і господарчі приміщення. Опалювали житла “по – чорному” – відкритими вогнищами або купольними печами. Використовували жаровні. Іноді житла досягали значних розмірів. Поруч з ними будували господарчі приміщення – сараї, навіси, курені. Більше, ніж для попереднього періоду, знайдено комплексів, що мають відношення до ремісничого виробництва, зокрема - бронзолivarного. Прикладом такого поселення є досліджене С.С. Березанською селище Усове Озеро.

Використовувалися традиційні будівельні матеріали - дерево, глина. Значних успіхів було досягнуто у деревообробці, чому сприяло поширення різноманітних металевих знарядь праці з бронзи (рис.2.27). На півдні України в цей період широко використовують камінь і для спорудження жител або їх фундаментів.

Типи споруд та інтер'єрів доби бронзи продовжували існувати на цій території в ранньому залізному віці, у I тис. до н.е, а деякі архітектурні традиції можна простежити і в наступні періоди. Будинки каркасної конструкції із дерева і глини споруджували в Лісостеповій Україні до XX сторіччя і українські хати можна розглядати, як спадщину багатотисячолітньої, закладеної ще трипільцями будівельної традиції.

Багато питань, які пов'язані з реконструкцією давніх споруд можна вирішити експериментальним шляхом, відтворюючи на документальній основі конкретні споруди. Для цього необхідно об'єднати зусилля археологів, етнографів, архітекторів, будівельників. Робота в цьому напрямку вже почалася.

Влітку 1999 року було укладено угоду про співпрацю між Інститутом археології Національної академії наук України та об'єднанням громадян - "Товариство КОЛО - РА" в галузі реалізації проекту по створенню науково - просвітницького історико - археологічного комплексу . Відповідно до погодженого плану заходів групою науковців з Інституту археології Національної академії наук України створено цей альбом археологічних джерел та реконструкцій, присвячених архітектурі давніх поселень України. Автори праці - доктор Історичних наук Р. В. Терпиловський та кандидати історичних наук В. О. Петрашенко та М. Ю. Відейко.

Робота охоплює період майже в сім тисяч років - з шостого тисячоліття до н. е. , починаючи з Трипільської культури по 13 століття - часи Київської Русі. . Зібрано інформацію про ландшафтно - топографічні умови розташування поселень, їх планування, укріплення. Наведено приклади основних типів житлових, побутово - господарських та ремісничих споруд, описано садиби, культові та громадські місця. Дано як археологічні данні, так і реконструкції окремих споруд, виконані на їх основі. В додатку публікується приклад реконструкції на документальній основі трипільської керамічної майстерні (автор – архітектор О.І.Петросюк). Альбом має на меті показати основні етапи розвитку давньої архітектури переважно в Лісостепу та на Середньому Дніпрі. Зібрані в ньому данні покликані допомогти громадськості у відтворенні пам'яток старовини, закласти наукові підвалини створення археодому - науково - просвітницького історико - археологічного комплексу “КОЛО -РА” біля с. Уляники Кагарлицького району Київської області.